

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(Տես յ'էջ 491)

Քարմատանանց ժամանակիդ յիշով. — Տպագրութիւնք ի փարիս և ի Հսովմ :

Մ այս հիւրամեծար և սիրելի երկիր և ժողովուրդ, և ոչ նորա նշանաւոր աստան անծանօթք են մեզ, որ ասպնջականութիւն, բարեբաստիկ հանգստութիւն, իշխանութիւն և ճոխութիւն տուին մեր յԱնուշ ու ի քաղաքական արկածից նորա և փոփոխմանց փախըստական ազգակցաց : Զարմանք չէ որ այսչափ բազմաթիւ և նիւթական հանգստութիւն ունեցող գաղթականութեան յէջ՝ նա և տրպագրութեան արուեստի պէտք, հետամոռութիւն և ճարտարութիւն յերեան ելնէր : Եւ յիւրաւի, Տէրգնցւոյն ձեռքով տպագրուած Սաղմոսարանի գրքէն ետքը, ուրիշ Սաղմոսարանի մ'ալ կը հանդիպինք, որոյ տպագրութիւնն եղած է յիշով :

478 իշերէ բազկացած զրքոյկ մ'է. որոյ թէպէտ թուանիշերը նշանակուած չեն, այլ յետոյ ձեռագիր յայլոց գրուած. իսկ ի վերջ գրոցն՝ մեր ուխտի բանասէր և բանագէտ վարդապետ մի, Զահրապեան Հ. Յովհաննէս, հետեւեալ ծանօթութիւնը կու տայ ինքնադիր գրչութեամբ. « Զայս Սաղմոսարան գէպ եղե ինձ գտանել և ի ձեռս բերել ի ճանապարհորդութեան իմում ի Լեհաստան, ի գիւղաքաղաքն Սինեթին. որով ի յայտ եկն թէ յամին 1616 հոգեալ է տպագրութիւն հայկական յիշով քաղաքի : Եւ համարէի զսաաւաթին՝ մինչ չե գտեալ էի զմիւսն ի Միւլիոյան, որ րազմօք յառաջ քան զսա տր-

պագրեալ է ի Վենետիկ՝ ի ձեռն Արգարու » :

Անցողաբար և երախտապարտ սրտիւ յիշել է, թէ ազգային տպագրական պատմութեան այս երկու գլխաւոր վերայայտնութիւնք, արդիւնք են բազմամոռ և արդիւնական անձինս :

Ճակատ մը ունի զարգափակ, և բաւական ճաշակով յօրինուած. ի վերին կողմն՝ Յիսուսի խաչելութեան պատկերն, և ի ստորինն՝ Արքանաժողովի զորդին. չորս անկիւններն ալ՝ հին և նոր կտակարանէ առնուած դէպքեր. և ի մէջն զարգագրով « Սաղմոս ի Դաւիթ. » և ապա, « Տպագրեցաւ (տանգրուխ տառիւքն, իսկ յաշորդքն բոլորագիր, տպագրին ուրիշ տառից նման) Սաղմոսարանս ի կազմարանն Քարմատանանց տէր Յովհաննիսին. թվին մարգեղութեանէն տեառն ՌՁՃԺԶ և Հայոց մեծաց Ռկնին պեկտեմբեր ամսոյ ժն » և ի միւս էջն. « Երանելոյն Էպիփանու եպիսկոսապետին Կիպրուսի արարեալ պատճառ երգուց սաղմոսին » : Ապա փայտափոր պատկեր մը՝ որ կը ներկայացնէ զԴաւիթ, ու հրեշտակ Աստուծոյ սուսեր ի ձեռին ի վերայ կալին Ուռնեայ : Վերջը խորանազարդ, և սկզբնաւորութիւն և շարունակութիւն սաղմոսաց, այս գլխագրով. « Միեկնութիւն ի վերայ բովանդակաց թէ վասն էր և յորում աւար նըսագեաց Դաւիթ զհրաքանչիւր սաղմոսն : Յորում գնաց Սաուղ առ դիւթան հանել զՍամուէլ, ասաց Դաւիթ. Երանեալ է այր », և այլն : Այսպէս ի գլուխ

խորաքանչիւր սաղմոսաց՝ անոր յօրինման պատճառն կը նշանակուի, որպիսին չենք յիշեր հանդիպած ըլլալ ուրիշ տպագիր սաղմոսարանաց մէջ, Ամեն գուրդայ զլուս՝ զարգադիր տառով կը սկսիս իսկ յետ երեց զարգայից, կամ ինն սաղմոսաց, օրհնութիւնք մարգարէականք և աղօթք. և տպա խորանազարդք իւրայ անչիւր երեք զուգայից ետեւէն, և կարեւոր մեկնութիւնք և տեղեկութիւնք։ Օրինակ իմն, ի զլուսն « Աւրհնեա՛ անձն իմ զՏէր » սաղմոսին, կը գնէ. « Չմեծ վարդապետութիւն ուսուցանէ մեզ երանելիս Դաւիթ և սաէ. Առտ արժան է արհնել զԱստուած, քանզի ի մահուս լո՛ւ քնարս մեր յարհնութեան, և սաէ » ։ Ի վերջ գրոցն կը գնէ Անանիանց օրհնութիւնք, Մանասէի աղօթք, Սրբայ Աստուածնի « Մեծացոսցէ » մաղթանք, և այլն. և Ներսիս Դնորհալոյ « Հաւատով խոտորվանիմ » աղօթք, հանդերձ սկզբան իւրապատական ազգարարութեամբ. և որ թերի կը մնայ մեր քով գտնուած օրինակին մէջ, քանի մի իջից պակասելով ։ Բարեբախտաբար անկորուստ մնացած է հետեւեալ յիշատակարանս. յորմէ կը հասկըցուի հրասարակողին բաղիւնցի ըլլալը, թէ հայրը կը կոչուէր Քարմատանց Մուրատ, մայրն՝ Աննա, պապն՝ Տէր Սիմէոն ոմն քահանայ, և թէ ինչպէս տարի մի ամբողջ՝ տպագրական աղուետի զօրծաւորաց հետ յոգնելով՝ հայիւ կրցեր է ի զլուսն հանել այս գործը ։

Դնենք յիշատակարանս. « Ամենակարող զօրութեամբն Աստուծոյ կազմեցաւ նոր տպազիրս երկիրն իլախաց ի քաղաքս լէվ կոչեցեալ ընդ հովանեաւ Նշման Սուրբ Աստուածածնին, ձեռամբ յոգնամեղ Քարմատանեց Յովանէս իրիցու՝ զոր հոգս առեալ մեծաւ աշխատութեամբ և բազում ծախիւք տարի մի բոլոր արուեստաւորաց հետ դատեցայ, մինչև զիբն ի զլուսն հանի. և նոր կազմաբան սահմանեցի. և վասն փորձի նախ զերգոն Դաւիթ մարգարէին տպագրեցի ի օգուտ և ի շահ աստուածասէր աղօթողաց մերասեռ ազանց. զոր եթէ հաճելի լիցի կամաց ձերոց՝ Տեառն փառք։ Արդ եղև զլուսն սորին թվականութեան Հայոց մեծաց Ռիչե ամին. ամսեանն զեկտեմբերի Ժն. և ի Թրէլին Ռ.ՉՃԺ.Չ ամի. ի

հայրապետութեանն Լճիմածնայ սուրբ յաթոռոյն կենդանի նահատակին Տեառն՝ տէր Մեղրիսեղեկ կաթողիկոսին, այլ և կրկեցոց զաւուրն տէր Յովհաննէս քաջ բարունապետին. ի սոցին ժամանակս հանդիպեցաւ տառսորին. այլ և ի թագաւորութեանն քրիստոնէից լէհ ազգին բարեպաշտ արքային Չիլմուռնին. զոր Տէր ինքն անաստան պահեցէ։ Արդ ազաչեմ զամենեւեան որ հանդիպէք այսմ գրիս, յիշեալիք ի բարի և զծնողս իմ ի Քրիստոս հանգուցեալ բաղէշից Քարմատանեցն զՄուրատ, և զմայրն իմ զԱննա. այլ և զպապն իմ զտէր Սիմէոն քահանայն և զամենայն ազգայինս իմ. և նա ինքն, որ առասն է ի աուրս բարեաց, կրկնակի բարութեամբ զփոխարէն պարգևեցէ մեզ, և թողութիւն շնորհեցէ յանձանց ձերոց և ձեր սուրբ աղօթիւքն զմեր ջնջեցէ. այլ և ըզնընջեցեալսն մեր խաչին լուսոյ և երկնից արքայութեան արժանի արասցէ. օրում փառք յաւիտեանս ամէն » ։

Բաց ի այս Սաղմոսարանէս, որ սակաւագիւտ է, ուրիշ տպագրութեան յիշելով ամենեւին տեղեկութիւն չունիմք. որով կ'երևնայ թէ Քարմատանեցն՝ հանդերձ ամենայն բարեյօժարութեամբ զոր կը ցուցնէ ի յիշատակարանին՝ չէ յաշողած ուրիշ պրքեր ալ ընծայել տպագրութեամբ. յետ այնպիսի աշխատանաց և ծախուց իրեն հետեւող մը անցած չէ, շարունակող իւր գործոյն։

* *

Իշխովեան այս տպագրէն ետքը, հարկ է մեզ միւսանգամ դարձ ասնել ի Հովմար կրկին հանդիպելով հոն մեզ յառաջագոյն ծանօթացեալ Արքարեան Բարդուղիմէոս քահանային, հոգեւոր հովուի ազգայնոց քաղաքին։ Իր թարգմանութեամբ կը տպագրուի ի Հովմար՝ յամի 1623 հետեւեալ խորագիրն ունեցող կոնդակ Եպիֆանոս Դ քահանայապետի, առեւելոյ յետ փորենտեան սինհոդոսի. « Միաբանութիւն Հայոց ընդ Հովմայ սուրբ եկեղեցւոյն, վասն պարզաբանութեան նոյն օրինացն, և եօթն խորհրդոց սուրբ եկեղեցւոյ, և այլ հոս բազում սուրբ խորհրդոց, որ եղև հրամանաւ Եւքենիոսի չորրորդի սուրբ

փափին ժողովն Ֆիլաքենցոյ, թուին 1439, *Concordia Armenorum cum S. R. Ecclesiae: et declaratio articulorum septem, Novae legis sacramenta, pluraque aliis concernentium. Sub Eugenio Papae IV in Concilio Florentino anno 1439 facta. Jussu SS. D. N. Gregorii XV et sacrae Congregationis de Prop. fide impressa*: Խորագիր սկզբնաւորութեանն. « Կանոն Էսէէնիոսի շորթորդ փափի » թարգմանելն անունը կը նշանակուի ի վերջոյ. R. D. Bartolomaeus Abgarus Armenus. և որ կը կրկնուի ի վկայութեանն զոր տայ Fr. Gaspar Manughius Armenius Sac. Theol. Doctor, Fratrum Tertii Ordinis S. Francisci:

Իբ յիշուի տպագրութիւն գրոցս ի թղթի Ուրբանոսի Ը առ փոխկապոս կաթողիկոս յամի 1641. Quod quidem et ejusdem concilii (Florentiae) volumine, atque ex praedictis Pontificio Diplomate, quod esse ita pridem S. E. auctoritate, vestro idiomate conscriptum et in luce editum fuit.

Նոյն տարին տպագրուած է ի Հռոմ՝ նա և Ալբրէնսարան մ'ալ, նոյնպէս Գրիգոր Ժեշայրապետին հրամանաւ, ի տպարանի ժողովոյ Տարածման հաւատոյ, և որ մեզի ծանօթ տալին հայկական տպագրութիւն է այն գործարանէն, հետեւել լատին և հայ խորագրով. *Alphabetum Armenum. Jussu D. N. Gregorii XV. et S. Congr. de Prop. fide impressum.* « Ալբուրենք Հայոց. և հրամանաւ սրբազան Գրիգորիոսի հնգետառաներոյի սուրբ փափին. այլ եւս սուրբ ժողովոյն որ վասն հաստատութեան հաւատոյ են կարգեալ՝ կազմեալ եղև: ԹՎ. ՌՌԻԳ »: Այս երկրորդ գիրք, ինչպէս յիշեցինք, տպագրուած է ի գործարանի Ուրբանոսի վարժարանին, մինչ Շաղինէոսի Գ. կոնդակը՝ առ Ստեփանոսի Բալլինեան: Հոն տպագրուած է զարձեալ մեզի ցարդ ոչ ծանօթ ուրիշ գրուածք մ'ալ, որոյ անունն և խորագիր կը յիշատակէ Ամաղատիոն ի յառաջաբանի *Alphabetum Armenum կոչուած գրոց. sum-*

ma » Doctrinae Christianae: « mandatis Cyprii Aldobrandi Card. S. Georgii, Armenae Nationis patroni, in armenicam linguam conversa; typ. Steph. Paulinum.

Ի Մեղիտյան (Միլան) Լոմբարտիոյ. 1624 թուին եղած կը զաննեք, թէպէտ ժամանակն, հայկական տպագրութիւն մի. և է լատինական լեզուով առ բացատրութեամբ հայ քերականութիւնն ի փրանկ. Հոլիլայ կանոնիկոսէ, կրելով ի ճակատոնն զտոմանաշան կնիք Պորրոմեանց, զի ընծայուած է ծիրանակր արքեպիսկոպոսի քաղաքին՝ Փրանկիկոսի Պորրոմէոսի: Ի համառօտ նուիրականին որ գրուած է ի զուի գրոյն, հեղինակն կը ծանուցանէ թէ յառաջ քան զհրատարակութիւն իրմէ աշխատասիրուած և խոստացուած Հայ-լատին բառգրոց, հարկ սեպեր է նախ ի լոյս հանել զքերականութիւն: Մեր ուրիշ հրատարակութեան կը վերաբերի խօսիլ գրքին և անոր հայագէտ հեղինակին վրայ. հիմնկոհիմայ այսչափ բաւական սեպերք բերել, թէ տպագրուած է այն ի գործարանի Ամբրոսեան զպրցին. և որ սենք միառեսակ բոլորգիր տառեր, բաւական արուեստիւ և ճշակաւ յղուած, առանց գլխազրոց և ծոտր տառից: Գէթ զիմացինս եղած հատորոյն մէջ՝ անոնց կատարեալ բացակայութիւն կը նկատենք: Թէ ինչ եղան յետոյ և կամ որուն ձեռքն անցան այն տառք, չենք կրնար բան մի գրուցել. որովհետեւ նոյն հեղինակին աշխատասիրած բառագիրք, ինչպէս ետքը պիտի տեսնենք, հրատարակուած է ի Փարիս և ոչ ի Մեղիտյան. ուր՝ թէպէտ ժամանակ անցնելէն ետքը կը հանդիպինք հայագիտաց և հայասիրաց, բայց ոչ հայատառ տպագրութեանց: Քերականութեանն ձեւատու գրուած է. *Grammaticae Armenae libri quatuor; auctore Francisco Rivola Canonico in Ecclesia sancti Thomae Mediolani. Ex typographia Collegii Ambrosiani, Anno M.DC.XXIV.*

* *

Ի 1630 կը տպագրի ի Հռոմ՝ ի տպարանի Ուրբանեան, հետեւել գրուածքս. « Առաւել

պարզաբանութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան թարգմանեալ ի ֆրանսոսաց լեզվէ ի Հայց բառն Ձեռամբ տէր Պետրոս Պողոսի Հոռոց քահանային և հրմանաւ սրբազան փափին ութերորդ Որբանոսի և սուրբ ժողովին որ վասն հաստատութեան հաւատոյ կարգեալ է. կազմեալ եղև ի թվ ժընդեան Գրիգորի. Ռիլ » և պա ի մի և նոյն իջի ի տալական լեզուով. *Dichiaratione copiosa della Dottrina Christiana tradotta dalla Italiana nella lingua Armena* dal P. Pietro Paolo sacerdote Armeno. Stampata per ordine della S.^a del nostro Signor Papa Urbano Ottavo e della Sagra Congregatione de Propaganda fide. — In Roma, nella stamperia della S. C. di Propaganda Fide.

Ունի երկու հայ լեզուով յայտարարութիւններ. մին Ներսէս արքեպիսկոպոսի Բաղիւնցոյ, և միւսն Աւգոստինոսի Բալինց, որ կը վկայեն զբնիւն օգտակարութեան և հաստատիւմ թարգմանութեան. և որոց տակ կը յաւելու զնել իւր օտորագրութիւնն Ստեփանոս Աւագ օտարկաւագ Յամթեցի Գառնարի որդի։ Նոյն Աւգոստինոս Բալինց, ինչպէս նաեւ Կոստանդնուպոլսեցի Յովնանէն Մկրտիչ Հայագգի փրանկիսկեան քարոզիչն, և նոյնպէս յազգէս Հայոց Գառնար Մանուկեան աստուածաբան վարդապետ և խոստովանահայր ազգայնոց ի Հռոմ՝ իտալերէն լեզուով մէյմէկ վկայութիւն կու տան, և որոց վրայ՝ տպագրութեան հրաման կը արուի։ Նուիրուած է մատենան սրբազան հայրապետին Ուրբանոսի է։

* *

Յետ հրատարակութեան Հայ-լատին քերականութեան Հոփոլոյ՝ ինն տարի կ'անցնի, և ապա հեղինակին խոստացած և երկասիրած Հայ-լատին բառագիրք կը հրատարակուի յայդուսական տպարանին փարիզոս։ Հայկական տպարանին մը բացումը յայնմ ուստանի, ինչպէս ուրիշ առթով ալ ուզեք ենք անկողադարձրնել, քաղաքագիտական մեծ նպատակ մը ունէր։ Ռիշլիոյ ծիրանաւոր կը

փափաքէր զաղղիական ազգեցութիւնը տարածել յարեւելս, և այն վախճանաւ այլ և այլ շանքեր եղած են, թէ պէտ առանց մեծ արդիւնք մը երեցընելու։ Ինչուան խորհուրդ և մոտաւորութիւն ալ ունեցան հայկական տըպարան մ'ալ հիմնելու ի մայրաքաղաքին, կամ հայկական տառեր օտանալ՝ արքունական տպարանին համար, հրատարակել հայ եկեղեցական գրուածներ։ Բայց միայն այս բառգիրք հրատարակեցաւ, առանց ուրիշ տըպագրական արդիւնք մը երեցընելու. ժամանակ անցնելէն ետքը ի Մարսէլլ նորանոր հրատարակութիւնք եղան, ինչպէս պիտի տեսնենք. բայց հոն հաստատուած հայ գաղթականութեան կամ մասնաւորաց ջանքով, և բաւական դժուարութեամբք թէ եկեղեցական և թէ քաղաքական իշխանութեանց կողմանէ։ Ի փարիս հրատարակուած այս Հայկական բառարան հետեւեալ խորագիրն ունէր. *Dictionarium Armeno-Latinum, Auctore Francisco Rivola, Civis Mediolanensi, Autetiæ Parisiorum. Impensis societatis Typographiæ librorum Officii Ecclesiastici jussu Regis constitutæ. MDCCCXIII: Cum Privilegiis Majestatis suæ christianissimæ.*

Այս բառգրքը հրատարակութեան անմիջապէս հետեւեալ տարւոյն (1634) մէջ տըպագրուած է ի փարիս ի նմին արքունական գործարանի՝ Պետրոսի Պօղոսի հայագգի ուրումն քահանայի Ասաւել պարզաբանութիւնք կոչուած ու մեր վերագոյն յիշատակած գրոց երկրորդ տպագրութիւն մի, ըստ ամենայնի նման հոլովմէական տպագրին՝ նա և ի վրկպակս լեզուին և ռղղայութեան, միայն այսպիսի լատին յաւելուածով մի ի ճակատուն. *De mandato D. Cardinalis de Richelieu, gratis dispensatam.* և կը կրէ Գաղղիոյ արքունական կնիք, թագադարդ և շուշանակիր։ Տպագրապետն կամ հակող տըպագրութեան Ժան-Ալման է կ'ընծայէ զայն ծիրանաւոր Ռիշլիոյ, ի զիման տպագրական բնութեան, *regis christianissimii voluntate, ac prefatæ ejusdem Eminentiæ diligentia piè instituta*։ Ապա թաւաւորական հրովարտակ Լուզովիկոսի ԺԻ վասն

հաստատութեան տպարանին, տուեալ ի Շա-
ղոյ-թիէրրի յ'ինն զեկա. 1634 ամին,
ի քսաներորդի երկրորդի ամի թագաւորու-
թեանն. կը դրուին ապա հայ, իսալ և լատին
վկայութիւնք որպէս յառաջին տպագրին Հռոմ-
մայ : ի վերջ գրոյն՝ յէջ 275, excedebat
Antonino Vitray, 1633, և որ ծանօթ
տրեւելագէտ տպագիր է : Իսկ ի միւս էջն՝
ոսանաւոր գրուած մի հայ, յայտարար պա-

րունակութեանց մատենին. « Գրոց ցահպրն
է պարզաբանեալ, — էարզին թըխտոցն է
շարադրեալ » և այլն :

* *

Փարիսէն անցնինք ի Նոր Զուղա : Առ-
այս հեռաւորութիւն կը բռնադատուինք ի
ծամանակագրական ցուցակէ տպագրութեանց :
(Շարադարեւի)

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՅԱՆՏՐԻ ՅԱՐԵՒԵԼՍ

(Շարունակութիւն — Տես յէջ 498)

ԼԵ.

Վայրէջք իգգիրի կողմէն. — Եօթն խաւանարան հրաբուրդի. — Իգգիրի ջրանցք և անոնց
անպատեհոշիւները. — Բոյնք արագի. — Փարագալա կայարան :

ՄԳԻՐԻ զաշտին միջէն ճանա-
պարհորդելնուս նպատակը,
այցելութիւն մը ընել է կող-
քայ հոշակաւոր աղահանքին,
և Հայոց պատմութեան մէջ
նշանաւոր քանի մը քաղաքաց աւե-
րակներուն, որ այդ աղահանքին մե-
տերը կը գտնուին, և են՝ Փարագա-
լա, Երուանդաշատ և Երուանդա-
կերտ, ապա Արմաւիր. ուստի պիտի
դառնանք յԵրեւան :

Ղորղանի գեղեցիկ բանակետը
թողլէն ետքը, արահետ ճամբայ մը
կը բռնենք՝ գրեթէ արօտատեղեաց
մէջ բացուած. յետոյ էջք կը գը-
ծուարանայ, և խոտաւէտ գաշտերու
տեղ՝ ապալեր և սահուն ժայռեր ընդ
առաջ կ'եննեն մեզ :

Այս՝ դեռ բարձր գիւղէն, վերջին
ակնարկ մը կը ձգեմ այն ճամբուն
վրայ՝ զոր պիտի անցնինք, ու կը

տեսնեմ ովասիսներով ցանուած անա-
պատ մը : Հառաչելով առաջին քայլը
կ'առնում՝ հրաբոխային հսկայական
սանդղոց՝ որ ուղղակի պիտի իջեցը-
նեն զմեզ ի հնոցն գաշտին :

Մերթ հետիտն և մերթ ձիւավարե-
լով՝ կ'անցնինք եօթն հրաբխի բոլո-
րած և խառնարաններէ, որոց խորը
լեցուած է. որոնք կը կազմեն Այրա-
րատայ այս գիւղին նեցուկը, բուն
կրկիսից ձևն առնլով, և իրենց կարգ-
կարգի վրայ փլածոյիւք աստիճաններ
ձևացընելով : Եր մնացուի անոնց մէջ
ու կ'ելլըցուի իբրբու հետ հաղորդ-
գակցութիւն ունեցող բաւզած անց-
քերէ : Դեղնած խոտերու խրձոց մէջ
կը փայլին հիանալի եղնուռոյց (bu-
preste) միջատք զմրխտագոյն աստե-
ղափայլ վերնաթեւք : Այս պատեհա-
թեւից քով կը տեսնուին մեծամեծ
թռչող մարախներ և ուրիշ շատ մի-